

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ "ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ" У СВІТЛІ КОГНІТИВНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті проаналізовано польовий підхід до вивчення принципів організації мови з позицій когнітивної лінгвістики на прикладі лексико-семантичного поля "ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ".

Системний підхід до мови – одна з характерних рис сучасних лінгвістичних досліджень. Положення про те, що мова є системою, було сформульовано Фердинандом де Соссюром [1]. Системний підхід до явищ мови дає можливість їх глибшого пізнання. Лексична система, що є словниковим фондом мови, в історії науки достатньо добре вивчена. Що ж до вивчення лексики в складі "семантичних" або "понятійних" полів, то воно починається в 20 – 30-і роки ХХ століття. У цей час відроджується вчення В. Гумбольдта [2] про "внутрішню форму мови", яке викликає у дослідників дискусію з проблеми "внутрішнього змісту мови" як основного предмету лінгвістичного дослідження. Теоретичне осмислення принципів організації окремих слів в семантичні поля бере свій початок від публікації Г. Іпсена та Й. Тріра [3; 4], згодом цю проблему широко та всебічно досліджували Г.С. Щур, З.Д. Попова та Й.А. Стернін, Ю.М. Караулов, І.М. Кобозєва, О.В. Бондарко та багато інших [5; 6; 7; 8; 9; 10]. Польовий підхід до вивчення лексичних одиниць мови робить можливим проникнення в глибину семантичних взаємозв'язків лексем, з'ясування ієрархічних взаємозалежностей концептів, що вони виражають. Польове дослідження мовленнєвих одиниць робить можливим встановлення закономірностей їхнього використання в процесі вербального спілкування. Причому йдеться також і про перспективність використання методики польового аналізу у порівняльних студіях [11: 178-181].

Роботи, де розглядалися різні типи полів, у тому числі лексико-семантичне поле (ЛСП) (О.В. Бондарко, О.В. Гулига та Є.І. Шендельс, Г.А. Уфимцева, Г.С. Щур тощо) [10; 12; 13; 14], посідають провідне місце в традиційній семантиці. Ці праці містять визначення поля як об'єкта лінгвістичного аналізу, критерії виділення поля, загальні принципи його структуризації. Водночас, незважаючи на висвітленість цих проблем, низка питань у теорії поля залишаються відкритими для обговорення. До них належить насамперед питання про принципи структуризації польових утворень, тобто про те, як значення одиниць поля узгоджені між собою на його різних поняттєвих ділянках, і яким чином останні об'єднуються в межах окремої поняттєвої категорії, що існує в мисленні як "відбиток структурованого знання про відповідний фрагмент дійсності" [15: 98].

Відповідно до досліджень, виконаних у руслі традиційної семантики [10; 16; 17; 18], лексико-семантичне поле об'єднує ряд мікрополів – словесних угруповань, що співвідносяться з підкатегоріями (парцелями) у межах загальної поняттєвої категорії. Серед мікрополів вирізняються ядерні та периферійні. Ядерне мікрополе (або мікрополя) містить одиниці, які систематично експлікують категорію і представляють її найбільш однозначно. У периферійних мікрополях зосереджено одиниці, значення яких меншою чи більшою мірою відхиляються від семантики ядерного мікрополя, що надає периферії ЛСП вигляд "прошаркового" утворення. Віддалений "прошарок" периферії поля є маргінальним, він перетинається з периферією інших полів. Цей чинник свідчить про наявність міжпольових реляцій і безперервність семантичного простору мови.

Між мікрополями ЛСП встановлюються вертикальні та горизонтальні зв'язки. Вертикальні зв'язки ґрунтуються на ієрархічних семантичних відношеннях між одиницями поля: конкретні значення залучаються до значень більш загальних, що відтворено такими феноменами мови, як гіпонімія та партонімія. Горизонтальні зв'язки мають місце між одиницями мікрополів, які є суміжними в ієрархічній структурі [12; 19]. Взаємодія мікрополів на їхніх периферійних ділянках відстежується в мовних явищах полісемії та синонімії/антонімії [20; 21]. Гіпонімія, паронімія, полісемія та синонімія як основні типи семантичних відношень між одиницями ЛСП потребують розгляду у взаємозв'язку, а також пояснення з урахуванням специфіки концептуальної моделі поняттєвої категорії, яка є підґрунтям поля. Під час реконструкції такої моделі доцільно звернутися до положень когнітивної лінгвістики.

Доцільність інтеграції в теорію поля положень когнітивної лінгвістики зумовлена самою природою поля як лінгвістичного об'єкта. Польовий підхід до явищ мови заснований на розумінні мовної системи як інструменту думки і комунікації, на визнанні того факту, що без наявності лексико-семантичної системи неможливі були б пізнання світу і саме людське мислення.

Об'єктом досліджень у когнітивній лінгвістиці є вербалізовані знання про світ, тобто концепти, в яких представлено суб'єктивний образ об'єктивної дійсності. Вивчення вербалізованих знань відбувається за допомогою різних методик концептуального аналізу, який є логічним продовженням семантичного аналізу. Обидва види аналізу спрямовані на дослідження значення. Однак, якщо для семантичного аналізу достатнім є виявлення семантичних компонентів, які сприяють адекватному тлумаченню знака, то кінцевою метою концептуального аналізу стає побудова концептуальної моделі того інформаційного фрагмента, який фіксується знаком. Для цього елементи значення мають бути особливим чином угруповані, впорядковані та взаємопов'язані [22; 23]. Інструментами такого впорядкування є концептуальні структури: пропозиції, фрейми, сітки, прототипові моделі тощо. При цьому базовими структурами вважаються фрейми та прототипові моделі [22].

Фрейм є моделлю, що репрезентує інформацію про стереотипні явища або ситуації [23; 24]. Поняттєві елементи (слоти) фрейму та зв'язки між ними залишаються незмінними, у той час як наповнення слотів може бути різним. Залежно від характеру зв'язків між елементами фрейму вирізняються базові типи фреймових структур. До них належать предметно-центричний, акціональний, партонімічний, гіпонімічний, компаративний та асоціативний

фрейми [22]. Пропозиція є будівельним блоком фрейму, а сам фрейм (субфрейм) може бути складовою концептуальної сітки [7; 8].

Фреймові та сіткові моделі організують інформацію у прототипових категоріях. Прототипова категорія містить концепти, які відповідають її змістові більшою або меншою мірою [25; 26; 27]. Залежно від цього вони відносяться до центральної або периферійної зони категорії. Такий принцип організації концептів наближує прототипову категорію до польового утворення. Центральна зона категорії структурується на базі центральної схеми (пропозиційного фрейму або міжфреймової сітки). Периферійні зони категорії формуються на підставі моделей, що є трансформаціями центральної схеми [25]. Трансформація генералізації передбачає узагальнення інформації у центральній схемі, тоді як трансформація специфікації приводить до деталізації інформації у цій схемі – принцип, що є релевантним для будь-якого ієрархічного утворення.

Дослідження фактичного матеріалу, метою якого є відтворення концептуальної моделі лексико-семантичного поля, вимагає вирішення таких задач: 1) побудова загальної концептуальної схеми поля (сіткової моделі); 2) реконструкція концептуальної схеми поля (розширеної сіткової моделі, де кожен вузол мережі структурований у вигляді фрейма); 3) виявлення тих ділянок цієї схеми, які представляють центральну і периферійні зони відповідної понятійної категорії. Побудуємо, наприклад, концептуальну модель лексико-семантичного поля "ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ".

Використання словникових дефініцій дозволяє здійснити поетапну реконструкцію понятійної категорії ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ. На першому етапі дослідження нами встановлюється загальна модель категорії, або її схема, що має вид ієрархічної міжфреймової сітки. На другому етапі аналізується концептуальна модель вузлів цієї сітки. Далі, сітка, що розглядається з урахуванням структурації її вузлів, одержує опис як концептуальна схема – модель, де представлені можливі варіанти реалізації загальної схеми. На останньому етапі дослідження концептуальна схема аналізується як структуруюча основа прототипової категорії: ідентифікується та частина моделі, яка формує центральну, або прототипову зону категорії, а також ті частини моделі, які відносяться до категоріальної периферії.

Для вирішення питання стосовно загальної концептуальної схеми понятійної категорії ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ, необхідно представити схему у вигляді фрейма, що відноситься до одного з згаданих вище типів – предметно-центричного, акціонального, партонімічного, гіпонімічного, компаративного та асоціативного фреймів. Аналіз значень лексичних одиниць, що іменують категорію, дозволяє припустити, що загальною концептуальною схемою, яка об'єднує понятійні парцели поля, є гіпонімічний фрейм.

Отже, категорія ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ поділяється на понятійні парцели: НАЗЕМНІ, ВОДНІ, ПОВІТРЯНІ ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ, що лежать в основі відповідних мікрополів, що входять до складу ЛСП. З цих понять провідна роль належить НАЗЕМНИМ ТРАНСПОРТНИМ ЗАСОБАМ (напр., *автомобіль*). Саме воно перш за все спадає на думку при згадці засобів пересування. Крім того, це поняття представлене найбільшою кількістю одиниць та їхніх лексико-семантичних варіантів, що свідчить про інтенсивність його вербалізації. У периферійній зоні, представленій специфікованими понятійними парцелями, знаходяться такі поняття, наприклад, як МІСЬКИЙ ТРАНСПОРТ, ТРАКТОРИ, ВАНТАЖІВКИ, ПАСАЖИРСЬКІ АВТОМОБІЛІ та ін. Можливий подальший поділ парцел. Наприклад, до понятійної категорії НАЗЕМНІ ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ входять наступні парцели: ДВОКОЛІСНІ ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ, ЗАЛІЗНИЧНИЙ ТРАНСПОРТ, ТРАНСПОРТНІ ЗАСОБИ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ, ГУЖОВИЙ ТРАНСПОРТ, АВТОМОБІЛІ, ВІЙСЬКОВИЙ ТРАНСПОРТ.

Той факт, що в межах кожної парцели, яка входить до складу категорії ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ, має місце стратифікація вербалізованих концептів між декількома слотами фреймової моделі, дозволяє припустити, що об'єктивуюча ними суть наділена неоднаковою здатністю представляти кожен конкретну парцелу окремо. Наприклад, поняття *автомобіль* асоціюється перш за все із функцією *перевезення*, а під поняттям *трактор*, у першу чергу, розуміється функція *виконання певних робіт*, сфера його *використання*.

Концептуальна модель категорії ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ, яка формує інфраструктуру ЛСП, дозволяє чіткіше з'ясувати принцип організації відповідних лексичних одиниць в єдиній системі. Крім того, наведена модель може бути використана для пояснення феноменів полісемії і синонімії в межах поля. Таким чином, методи концептуального аналізу органічно узгоджуються з попереднім доробком у галузі семантичних досліджень. Завдяки застосуванню методів концептуального аналізу, що уможливають побудову моделі поняттєвої категорії, яка є підґрунтям ЛСП, ці доробки можуть дістати більшу чіткість і конкретність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1985. – 320 с.
3. Ipsen G. Der alte Orient und die Indogermanen. "Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft". – Heidelberg, 1924. – 233 S.
4. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. – Heidelberg: Winter, 1931. – Bd. 1. – 347 S.
5. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М.: Наука. 1974. – 256 с.
6. Попова З. Д., Стернин И.А. Лексическая система языка. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1985. – 233 с.
7. Панкрац Ю.Г. Когнитивные аспекты номинации разных уровней языка // Языковая категоризация (Части речи, словообразование, теория номинации). – М.: ИЯ РАН, 1997. – С. 69–70.
8. Караулов Ю.Н. Ассоциативные поля и активная грамматика // Функциональная семантика (язык, семиотика знаковых систем и методы их изучения). – М., 1997. – Ч. I. – С. 18–20.
9. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
10. Бондарко А.В. Понятия "семантическая категория", "ФСР" и "категориальная ситуация" в аспекте сопоставительных исследований // Методы сопоставительного изучения языков. – М. – 1988. – С. 12 – 19.
11. Левицький А.Е., Славова Л.Л. Порівняльна типологія російської та англійської мов: Навчальний посібник. – Житомир: Вид-во ЖДУ, 2005. – 204 с.

12. Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М.: Просвещение, 1969. – 182 с.
13. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
14. Шафиков С. Г. Типология лексических систем и лексико-семантические универсалии. – Уфа, 2000. – 260 с.
15. Воробьева О.П. Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища школа, 1993. – 200 с.
16. Вердиева З. Н. Семантические поля в современном английском языке. Учеб. пособие для пед. ин-тов. – М.: Высшая школа, 1986. – 120 с.
17. Долгих Н.Г. Теория семантического поля на современном этапе развития семасиологии // Филол. науки. – 1973. – № 1. – С. 89–98.
18. Гайсина Р. М. Диалектика триединства "значение – форма – функция" в сфере частей речи (на материале имени существительного) // Филол. науки. – 1986. – №4. – С. 49–55.
19. Никитин М.В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). – М.: Высшая школа, 1983. – 127 с.
20. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. – М.: Высшая школа, 1974. – 202 с.
21. Кузнецов А. М. Когнитология, "антропоцентризм", "языковая картина мира" и проблемы исследования лексической семантики // Этнокультурная специфика речевой деятельности: Сб. Обзоров / Отв. ред. Н. Н. Трошина – М.: ИНИОН РАН, 2000. – С. 8-22.
22. Жаботинская С. А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // Лінгвістичні студії. Черкаси: Сіяч, 1997. – Вип. 2. – С. 3–11.
23. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М.: Изд-во ИЯ РАН, 1997. – 328 с.
24. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка: Пер. с англ. / Сост., ред., вступ. ст. В. В. Петрова и В. Г. Герасимова. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. XXIII. – С. 52–92.
25. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов // Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка: Пер. с англ. / Сост., ред., вступ. ст. В. В. Петрова и В. Г. Герасимова. – М.: Прогресс, 1988. – Вып. XXII. – С. 12–51.
26. Rosch E. Human Categorization // Advances in Crosscultural Psychology. – Vol. I. – London, 1978. – P. 1–71.
27. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture – Specific Configurations. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – 487 p.

Матеріал надійшов до редакції 15.04.2006 р.

Тарасова В.В. Лексико-семантическое поле "СРЕДСТВА ПЕРЕДВИЖЕНИЯ" в свете когнитивной лингвистики.

В статье анализируется полевой подход к явлениям языка с позиций когнитивной лингвистики на примере лексико-семантического поля "СРЕДСТВА ПЕРЕДВИЖЕНИЯ".

Tarasova V.V. The lexical semantic field "VEHICLE" from the standpoint of cognitive linguistics.

The article analyzes the field approach to the study of the principles of language organization from the standpoint of cognitive linguistics with the lexical semantic field "VEHICLE" taken as an example.